

Llegítima dels hereus i usdefruit universal: dues sentències divergents

Comentari a les SSAP Barcelona, Sec. 16a, d'1 d'abril de 2004
i 14 de setembre de 2004

Antoni Vaquer Aloy

Universitat de Lleida

018dc

Sumari

1. La SAP Barcelona, Sec. 16a, d'1 d'abril de 2004: els fets
2. La decisió
3. Una altra decisió és possible: la SAP Barcelona, Sec. 16a, de 14 de setembre de 2004
4. *De lege ferenda*

1. La SAP Barcelona, Sec. 16a, d'1 d'abril de 2004: els fets

El supòsit de fet de la SAP Barcelona, Sec. 16a, d'1 d'abril de 2004 (JUR 154270, ponent: Sr. Agustín Ferrer Barriendos), pot ser freqüent en una societat on augmenten les famílies reconstituïdes, ja sigui amb nou vincle matrimonial d'un o dels dos membres d'anteriors parelles conjugals o simplement amb convivència de fet. El testador era propietari d'un immoble, que constituïa –segons reconeix la sentència– amb diferència la part més important del seu patrimoni, i d'alguns comptes bancaris de quantia desconeguda llevat d'un del que consta la suma de cinc milions de pessetes. En el seu testament, va atorgar l'usdefruit universal de l'habitatge a la seva companya, demandada i apel·lant, i va llegar la nua propietat de l'immoble als seus fills, nascuts del seu anterior matrimoni, un llegat en pagament exprés de la llegítima en la part que cobris el valor de la llegítima i com a llegat simple o de mera liberalitat en la resta que excedís del seu valor. Els fills van interposar demanda en què sol·licitaven l'alliberament del gravamen en la part corresponent a la seva llegítima, que s'hauria de lliurar en propietat plena, sens perjudici del llegat de la nua propietat sobre la resta de l'edifici. La demandada va oposar-se a la demanda, tot sol·licitant que, en canvi, es declarés nul el llegat i se li permetés, al capdavant, pagar la llegítima d'altra manera que amb l'immoble.

Sobre les famílies reconstituïdes, vegeu Margarida GARRIGA GORINA, "[Les relacions paterno-filials de fet](#)", *InDret* 3/2004, working-paper de dret català núm. 13 (www.indret.com) i, ara, la ponència d'Encarna ROCA TRIAS "La regulació de les famílies "recomposades" o "reconstituïdes"", a les XIII Jornades de Dret Català a Tossa.

2. La decisió

L'Audiència Provincial confirma la sentència dictada pel Jutjat de Primera Instància núm. 4 de Mollet del Vallès, tot advertint de bon començament que "ciertamente la solución adoptada resulta un tanto artificiosa y aparentemente complicada", i efectua seguidament un cant a l'esperança: "pero la realidad de las cosas posiblemente lleve a conclusión distinta si el inmueble es susceptible de división horizontal, lo que es probable porque, aparte de la vivienda que constituye el piso superior, en la planta baja hay tres almacenes y garaje".

La petició de la demandada i recurrent, certament, no pot prosperar, atès que, d'acord amb l'art. 362 CS, el causant va establir el pagament de la llegítima mitjançant un llegat –el llegat de la nua propietat de l'immoble–, voluntat que s'ha de respectar, més encara quan no concorre cap causa específica de nul·litat de l'esmentat llegat. A més, la Sala invoca la intangibilitat qualitativa de la llegítima, que no emmena a la nul·litat de la disposició, sinó simplement a tenir per "no formulat" el gravamen que l'afecta (art. 360 CS). Per això, conclou la sentència, el que cal és que el llegat es transformi en l'atribució de la propietat plena de l'immoble als legitimaris en la part –"indivisa o divisa si fuera posible", adverteix– que es correspongui amb el valor de la llegítima. Els arguments que recolzen aquesta conclusió són:

- Primer, el principi “*utile per inutile non viciatur*”, és a dir, “que la ineficàcia de determinada disposició parcial de un negoci jurídic no tiene por qué extender su efecto invalidante al resto, salvo que ello sea imprescindible”. D’aquesta manera s’intenta desmuntar la petició de la recurrent, que pretenia que es deixés totalment sense efecte el llegat d’usdefruit i poder pagar la llegítima amb diners o altres béns.
- Segon, un argument basat en la voluntat del causant, que és que l’immoble esdevingués propietat dels seus fills legítims. Clar que, com reconeix la pròpia sentència, això després de la mort de la usufructuària universal –quant a la consolidació de la plena propietat–; és a dir, que també era voluntat del causant que la demandada i recurrent rebés l’usdefruit universal de l’herència, inclòs l’immoble que n’era l’element patrimonial clau, i no només una part més o menys extensa. Tornaré després a aquest argument.
- Tercer, un argument extrajurídic, com és que la pretensió de la recurrent implicaria fer seva la plena propietat de l’immoble a canvi del pagament d’una quantitat de diner, la qual cosa implicaria de retruc que s’apropriaria de tota la plusvàlua latent per l’increment continu que està experimentant la propietat immobiliària.

Els arguments són febles, si bé en descàrrega de la Sala cal assenyalar que vénen condicionats per la concreta petició que efectua la recurrent, i que no consisteix sinó en la ineficàcia completa del llegat ordenat pel testador a favor dels seus fills legítims. Aquesta petició, certament, no té suficient fonament jurídic, ja que el testador és qui decideix en primer lloc com es paga la llegítima (argument *ex art. 350 CS*), i no s’ha indicat l’existència de cap causa d’ineficàcia o de nul·litat del llegat altra que el mateix fons de la sentència, és a dir, la compatibilitat –si és que és possible– entre el dret dels legítims a percebre la seva llegítima lliure de gravamen i l’ordenació d’un usdefruit universal a favor d’altri. En realitat, només el segon dels arguments toca el fons de l’assumpte, amb una invocació de la voluntat del causant que, precisament, la sentència no respecta en la seva integritat, com la mateixa Sala reconeix quan diu que “siempre que se plantea un problema de ineficacia efectiva del testamento se trastoca de alguna manera la voluntad del testador”. Tanmateix, cal subratllar que la decisió emmena a una situació insostenible i probablement generadora de nous plets pel que fa a la determinació de la part lliure de gravamen, fins i tot en el supòsit menys pervers que dita part pugui concretar-se físicament en una part divisa.

Val a dir que la decisió de la Sala té un precedent explícit en el projecte de Compilació de 1955, ja que al seu art. 289 s’hi preveia que “*La legítima dispuesta por atribución o imputación, mediante instituir heredero u ordenar algún legado a favor del legítimo, con asignación de usufructo a favor de otra persona sobre la herencia o cosa legada, facultará al legítimo para estimar ineficaz dicho usufructo en la medida requerida para que le quede sin dilación en plena propiedad una parte de la herencia o cosa legada de igual valor al de su legítima. No procederá este derecho en el caso previsto en el artículo siguiente*”.

Altres qüestions de què s’ocupa la sentència com a conseqüència del recurs són, en primer lloc, l’obligació de pagar interessos de la llegítima, tal com preveu l’art. 365 CS, amb independència que hi hagi o no morositat en el pagament –és a dir, reclamació del pagament per part dels legítims–, tot afegint la sentència que en el cas es va oferir el pagament sotmès al gravamen de l’usdefruit, per la qual cosa no va existir *mora accipiendi* –en coherència amb la decisió sobre el fons de l’assumpte, però

l'argument, a banda d'in necessari a la vista de l'art. 365 CS, no serveix si la solució adoptada hagués estat una de diferent, com la que aquí es proposarà després. En segon lloc, pel que fa al càlcul del *relictum*, la Sala recorda que la titularitat indistinta dels comptes bancaris no pressuposa la titularitat dels dipòsits, per la qual cosa s'ha de valorar l'import que, d'acord amb allò que es té per acreditat, pertanyia al difunt. Finalment, la Sala accepta que la usufructuària no hagi de prestar caució durant l'any següent a la mort del causant, però es considera un tema irrellevant perquè havia ja transcorregut amb escreix aquest termini en el moment de dictar la sentència.

3. Una altra decisió és possible: la SAP Barcelona, Sec. 16a, de 14 de setembre de 2004

Precisament amb l'objectiu de respectar al màxim la voluntat del causant, dins dels marges que ofereix el Codi de Successions, una altra solució és possible –evidentment, sobre un plantejament distint de les pretensions de les parts–, com ha palesat la SAP Lleida de 25.2.2003 (JUR 76910). Perquè l'argument basat en el respecte a la voluntat del causant no s'ha de limitar només –en el cas que prenc com a model– a salvaguardar l'eficàcia de l'ordenació del llegat a favor dels legitimaris, sinó també de l'usdefruit universal ordenat.

La compatibilitat entre ambdues voluntats del causant passa per admetre l'existència d'una cautela compensatòria tàcita de la llegítima en el dret civil català. La cautela compensatòria és admesa per l'art. 360.II CS, però en la seva literalitat requereix que tingui caràcter exprés (“amb la *prevenció expressa* que si el legitimari no accepta les dites limitacions o càrregues, el seu dret es redueix estrictament a la llegítima”). Una cautela compensatòria tàcita ha estat en general rebutjada per la doctrina catalana.

Cal destacar Luis María VALLET MAS, "La protección contra gravámenes cualitativos de la legítima y la cautela socini en la Compilación catalana", a CÁTEDRA DURAN Y BAS, *Estudios sobre la legítima catalana*, Barcelona, 1973. De la mateixa opinió, Encarna ROCA TRIAS, comentari a l'art. 133 CDCC, a Manuel ALBALADEJO (dir.), *Comentarios al Código civil y Compilaciones forales*, Madrid, 1982, pàg. 137, i després a Luis PUIG FERRIOL/Encarna ROCA TRIAS, *Fundamentos del derecho civil de Cataluña*. T. III/2º, Barcelona, 1980, pàg. 328; i Luis ROCA-SASTRE MUNCUNILL, *Derecho de sucesiones*, t. II, Barcelona, 1991, pàg. 111. També la SAP Barcelona 28.9.2001, Sec. 4a (JUR 2002\4414): “falta la prevención expresa que permita al legitimario optar entre aceptar el legado con las limitaciones o cargas o aceptar estrictamente la legítima”.

Els arguments a favor de l'admissibilitat d'una cautela compensatòria tàcita de la llegítima que operaria en els supòsits en què el testador grava amb un usdefruit l'atribució de la llegítima que és superior a la llegítima estricta, i que permetria al legitimari rebutjar el gravamen tot reclamant la seva llegítima estricta, sense necessitat que el testador manifesti amb paraules expressives que li atorga aquesta facultat, són:

- a) L'art. 101 CS estableix que "la successió testada es regeix per la voluntat del causant manifestada en testament atorgat conforme a la llei", i l'art. 102 afegeix que en el testament el causant *ordena* la successió. Sobre aquestes bases, no pot estranyar que l'art. 110 CS es decanti per un criteri clarament subjectiu en la interpretació del testament. Doncs bé, quan el testador decideix alhora instituir hereus els seus fills i atorgar l'usdefruit universal al cònjuge supervivent expressa clarament la seva voluntat amb dues crides universals que, en

conseqüència, tenen com a objecte tota l'herència que no hagi estat objecte d'un destí específic. El testador que realitza una atribució legitimària superior al quàntum legitimari subjecta a un gravamen, per una banda ha decidit com atribuir la llegítima però, per l'altra banda, no perjudica el dret del legitimari, ja que essent de caràcter legal, res no impedeix que pugui prescindir de l'atribució efectuada i reclamar la seva llegítima estricta fent valer el seu dret a la llegítima. I quan atorga l'usdefruit universal de l'herència al cònjuge supervivent, eradicada de la pràctica la *consuetudo Bulgari* en una societat urbana com l'actual, el que pretén és assegurar la posició del cònjuge supervivent amb el dret d'ús i gaudi més ampli que por configurar. La voluntat del testador és clara i, fins i tot, *expressa*, atès que l'art. 360.II no exigeix l'ús de paraules expressives o clares, sinó que el caràcter d'*exprés* pot entendre's també referit a la *voluntat* (i no a la seva exteriorització).

- b) El resultat que s'aconsegueix no és contrari a l'ordenament jurídic, ja que és el mateix que la llei estableix a l'art. 360.II CS quan regula la cautela socini expressa. El testador no priva el legitimari de la seva llegítima, ja que aquest és un dret de caire legal, sinó que li atribueix un major quàntum sotmès a gravamen perquè així pretén, alhora, afavorir el seu consort o company/a atorgant-li un usdefruit universal sense pretendre un resultat que no estigui previst a la mateixa llei en un supòsit molt similar.
- c) Tenint en compte que el Codi de Successions recull en gran mesura l'articulat del projecte de Compilació, és significatiu que l'art. 288 del projecte de Compilació de 1955, que contemplava exactament el supòsit que analitzo i que establia la ineficàcia immediata de l'usdefruit sobre la part corresponent a llegítima de l'herència corresponent al fill instituït, no hagi estat incorporat, ja que en aquest cas l'existència d'una cautela tàcita sí quedaria explícitament rebutjada, atès que la part corresponent a llegítima restaria immediatament lliure del gravamen.
- d) També cal tenir en compte el procés progressiu d'afebliment de la llegítima, que d'ençà de la reforma de la regulació de la Compilació de 1990 ha esdevingut un crèdit del legitimari sense afecció real (art. 366 CS). Aquest és un argument més en la línia que la llegítima no té per què prevaler sobre la voluntat del causant i reduir l'extensió de l'usdefruit universal de l'herència ordenat a favor del cònjuge, en la mesura que, repeteixo, el dret a la llegítima no resulta alterat ja que el legitimari sempre té el recurs a reclamar la llegítima estricta lliure de qualsevol gravamen. Usdefruit universal a favor del cònjuge o company/a i llegítima poden ser compatibles si el quàntum atribuït és superior a la llegítima estricta.
- e) No s'ha d'oblidar el que disposa l'art. 358.II CS. Aquest precepte estableix una cautela legal per al supòsit que el causant no atribueixi al legitimari un llegat de béns de la seva propietat exclusiva, plena i lliure, tot i haver-n'hi a l'herència. El legitimari té, en aquest cas, l'opció d'acceptar el llegat o reclamar allò que per llegítima li correspongui. No altra és la solució que escau a l'atribució de major quàntum legitimari gravat amb un usdefruit universal a favor del consort o company/a.
- f) Finalment, s'ha de tenir present l'art. 283 CS. D'acord amb aquest precepte, l'hereu o cohereu gravat amb un usdefruit universal a favor de qui no és el cònjuge supervivent té dret a reduir

l'usdefruit a fi d'obtenir una quarta part de l'herència lliure de gravamen. *A sensu contrario*, si el llegat és a favor del cònjuge supervivent, no pot ser objecte de reducció. La mateixa solució és la que s'aplica quan el fill és legitimari, en el benentès que aquest no resulta més perjudicat, ja que sempre pot reclamar la seva llegítima estricta lliure de gravamen

D'una altra opinió és Pedro ALBIOL MARÉS, comentari a l'art. 283, a Lluís JOU I MIRABENT (Coord.), *Comentarios al Código de Sucesiones de Cataluña*, quan assenyalava que s'ha de tenir en compte l'art. 360 i la necessitat de prevenció expressa per part del testador.

Amb més extensió m'ocupo del tema al meu treball "Atribució de la llegítima a títol d'hereu i usdefruit universal de l'herència a favor del cònjuge supervivent. Alguns arguments a favor d'una cautela compensatòria tàcita de la llegítima", que s'ha de publicar al *Llibre homenatge al professor Lluís Puig i Ferriol*. Quant al Codi civil espanyol, vegeu ara Luis Felipe RAGEL SÁNCHEZ, *La cautela gualdense o socini y el artículo 820,3º del Código civil*, Madrid, 2004, pàg. 295 i seg.

Aquesta solució ja va ser anticipada per la SAP Barcelona, Sec. 1a, de 13.12.1996, que va considerar que "no existe obstáculo legal alguno para que, si el valor de lo recibido en concepto de herencia es superior a lo que le correspondería por legítima estricta, pueda estimarse subsistente y válido el gravamen que pesa sobre la misma, que sólo quedaría sin efecto para aquellos casos en los que el gravamen supusiera para el legitimario una disminución de su cuota legitimaria".

Curiosament, la mateixa secció 16a de l'Audiència Provincial de Barcelona ha dictat una sentència completament oposada a la que he comentat a l'epígraf primer d'aquest treball. Es tracta de la sentència de 14 de setembre de 2004 (*La Llei de Catalunya*, núm. 524, pàg. 6; AC 2004/2094; ponent: Sr. Enrique Alavedra Farrando), sobre un supòsit de fet similar: el testador institueix hereus els seus quatre fills i llega l'usdefruit d'un pis on hi ha un despatx d'advocats i habitatge a la seva companya de despatx mentre exerceixi la professió i amb l'obligació moral als hereus de tolerar l'ús de l'habitatge. Els hereus insten la reducció de l'usdefruit al·legant l'art. 360 CS. Els arguments que ara utilitza la Sala per rebutjar la petició són el procés d'afebliment de la llegítima, de la qual es cita les seves principals fites començant per la constitució *Zelant la conservació de las casas principales*, tot conclouent que la llegítima no és sinó un dret de crèdit i que tota afectació de la llibertat de testar s'ha d'interpretar restrictivament; i l'art. 358.2 CS, que estén a l'hereu, a manera de "cautela socini aplicable al heredero". La sentència argumenta que els hereus han rebut més que la seva llegítima estricta, i conclou: "lo que no cabe es que acepten la herencia por un valor superior a lo que les corresponde por legítima y al mismo tiempo pretendan que ésta no resulte gravada, pues entonces disfrutarían en más de lo que el testador dispuso". Una decisió que, al meu parer, és molt més assenyada que la d'1 d'abril de 2004, segurament massa condicionada per les peticions de les parts.

4. De lege ferenda

La solució que proposo, i que entenc que té prou arguments *de lege lata*, és la que es conté a l'avantprojecte de reforma de la Llei 40/1991, de 30 de desembre, del Codi de Successions per

causa de mort en el dret civil de Catalunya, que mitjançant el seu art. 48.2 preveu afegir un apartat tercer a l'art. 360 CS del següent tenor: "Si el testador llega l'usdefruit universal al seu consort o al seu convivent en unió estable de parella, el o els instituïts tenen l'opció establerta per l'apartat segon de l'article 331". Aquest nou apartat de l'art. 331 CS (introduït per l'art. 34 de l'avantprojecte), a continuació d'establir la no extensió de l'usdefruit vidual abintestat a les llegítimes, disposaria que "els fills comuns o els seus descendents poden optar entre acceptar l'herència subjecta a l'usdefruit o repudiar-la, cas en el que tenen dret a la llegítima" (estricta, cal entendre).

Es tracta d'un document elaborat al si de l'Observatori de Dret Privat de la Conselleria de Justícia (i Interior, aleshores) de la Generalitat de Catalunya, i que porta per data el 4.11.2002. Fa esment d'aquesta proposta Enric BRANCÓS NÚÑEZ, a *El dret civil català en el context europeu. Materials de les Dotzenes Jornades de Dret Català a Tossa*, Girona, 2003, p. 196: "Quant a l'usdefruit universal testamentari, s'estableix que en aquest usdefruit universal atribuït per voluntat del causant hi ha implícita una cautela tàcita. D'aquesta manera els legitimaris poden triar entre la llegítima lliure o bé tolerar l'usdefruit imposat pel testador sobre la totalitat dels béns".